

Aydın MUSTAFAYEV

AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisi

E-mail: aydin.mustafayev73@gmail.com

ŞAMANİZMDƏ AĞAC AYİNİ VƏ FUNKSİYALARI

Açar sözlər: folklor, şamanizm, qayın ağacı, ayin, tanrı, şəfa diləmək.

SUMMARY

TREE RITES AND FUNCTIONS IN SHAMANISM

The article discusses the existence of beliefs about the tree in shamanism, which is a belief system. The function of the birch tree is mentioned in the rituals performed by shamans to expel evil spirits and help those in need. Prayers to God are performed around the tree. According to shamans, the tree is a symbol of youth, freshness, health, abundance, peace and homeland. It protects the cosmic order of life and nature. Tree rites and ceremonies, which are important in the social life of the Altai-Siberian Turks have been a means of preserving their most ancient belief system about nature and national identities. In the shamans worldview, the most sacred being is nature itself. Chasing evil spirits and protecting society from chaotic forces is a characteristic feature of this belief system. The article notes that the beliefs and thoughts of shamans regarding the cult of the tree are a continuation and repetition of the ancient Turkic culture, the religious and philosophical worldview of theology.

Keywords: folklore, shamanism, birch, ritual, god, wish for healing.

РЕЗЮМЕ

РИТУАЛ ДЕРЕВА И ЕГО ФУНКЦИИ

В статье речь идет о существовании веры, связанной с деревом в шаманизме, которое является системой верований. Рассказывается о функции березы в ритуалах, исполняющихся шаманами для изгнания злых духов и помощи попавшим в беду. Молитвы, обращенные к Богу, читаются вокруг дерева. По шаманским воззрениям дерево является символом молодости, свежести, злоревья, изобилия-плодородия, мира, Родины. Он охраняет космический порядок жизни, природы. Ритуалы, церемонии, связанные с деревом, которые имели важное значение в социальной жизни Алтайско-сибирских тюрков, были средством для сохранения их древнейшей системы верований о природе и национальной идентичности. В шаманском мировоззрении самым священным существом считается сама природа. Изгнание злых духов и защита общины от хаотических сил – характерная черта этой системы верований. В статье отмечается, что верования и представления шаманов о культе дерева являются продолжением и повторением древнетюркской культуры, религиозно-философского мировоззрения богословия.

Ключевые слова: фольклор, шаманизм, береза, ритуал, Бог, пожелать здоровья

Məsələnin qoyuluşu. Qayın ağacı türk mifoloji dünyagörüşündə xüsusi yer tutur. Məqalədə qayın ağacı ilə bağlı sakral dəyərlər araşdırılır. Rituallar zaman-zaman transformasiyaya uğrayaraq formasını dəyişsə də, ayinlərin məzmun və icra tərzini, simvollar mifoloji dəyərləri aşkarlamağa, bərpa etməyə kömək edir.

Ədəbi abidələrin, etnopoetik, etnomifik, dini-mifoloji mətnlərin, arxeoloji tapıntıların təhlilinə əsaslanıb demək olar ki, ağac kultunun tarixi bəşər çağının ibtidai dövrlərinə gedib çıxır. Bu inanc motivləri folklorumuzun ibtidai janrlarının hamısında, eləcə də bütün türk xalqlarının ən qədim inanc sistemində, mifoloji təsəvvüründə özünü büruzə verir. Ağac kultuna inam şamanlıq dönməndə də yaygın olmuşdur. Təbiət varlıqlarına-dağa, daşa, suya, ağaca və s. bağlılıq şamanizm fəlsəfəsinin mahiyyətini əks etdirir. Bu fəlsəfənin mahiyyətində həm də təbiətin qorunub saxlanması, çağdaş yaşama ilə ifadə etsək, ekoloji problemlərin həlli durur. Yeni dinlər yaranıb ideologiyalar dəyişsə də, dəyərlər yenilənsə də türk xalqlarının yaşadığı bölgələrdə şamanizm fəlsəfəsi, təbii varlıqlara münasibət öz yerini, "statusunu" qismən qoruyub saxlayır. Şamanlar maddi aləm ilə ruhlar dünyası- təbiət ruhları, bəd ruhlar ilə əlaqə qurub fiziki, psixoloji xəstələrin halına (ruhuna) təsir edir, şəfasına nail olurdular. Rituallar icra etməklə pis ruhlara təsir edirdilər. Ovsun xarakterli rituallar şamanlar üçün əsas vasitə hesab olunur. İnsanlara ov meydanlarında, döyüşlərdə, xəstəliklə mübarizədə yardım edən şamanların ruhu qutsal ağaclar vasitəsilə Tanrıya çatdırılırdı. Professor S. Rzasoyun qeyd etdiyi kimi, "Dünya ağacı mediasiya vasitəsidir. Şaman/Qəhrəman Göyə və Yeraltına bu ağac vasitəsilə gedir." (10, 357).

Ağac Yaradılış başlanğıcı kimi "Həyat ağacı-Dünya ağacı" olaraq obrazlaşdırılmışdır. Dünya modelinin ən əsas elementi, qeyd edildiyi kimi, Yeraltı dünya ilə Göyü-Səmanı əlaqələndirən Həyat ağacıdır. "Sibir türkləri bəzi tapınaqlarda Dünya ağacını təmsil edən və yerlə göy arasında körpü olan dirəyi pilləkən şəklində düzəldib bir ucunu torpağa bərkidirlər"(1, 303). Tanrı ilk şamanı yaradarkən evinin qabağında səkkiz budaqlı bir ağac əkdirdi. Bu səbəbdən hər bir şaman qapısında özünü simvolizə edən ağac əkər. Şamanlarda qutsal hesab edilən ağaclardan ən əsası qayın ağacıdır. "Müqəddəs bilindiği üçün də "Bay kayın" deyilən bu ağac hər bir Altay şamanının ayinində yer alırdı. Ağac obrazı olan Qayın ana Altaylarda şaman praktikasında, doğum, toy, təqvim mərasimlərində mühüm hadisəydi. Gəncliyin, xoşbəxtliyin, barışın, dostluğun simvoludur. İnanca görə Qayın ağacına anaların ana ruhu hopmuşdur. İlk əcdadların həyatı bu ağacla bağlanırdı. Altay şamanlarının inancına görə insanlar yaradıldıqları zaman ilk qayın ağacı da Umay Ana ilə bərabər yerə enmişdir. Şamanı bəsləyib böyüdən ağacın adı "Ana Ağac"dı"(3, 18).

Şaman görüşlərinə görə qayın Tanrı ağacıdır. Şamanlar yaxşı və hami ruhları yer üzünə qayın ağacı vasitəsilə gətirirlər. Qayın ağacının ruhu insan ruhuna girdikdə o, xoşniyyətli, mərhəmətli olur. Şaman insan ruhuna təsir edən bəd ruhları qovaraq situasiyanı dəyişir, müsbət enerji yaradır. Qadınların doğum anında, insan ruhunun təmizlənməsində, rahatlıq tapmasında, yüngül xəstəliklərin şəfasında yardımçı olur. Göy Tanrı niyyəti ilə kəsilən qurbanlar qayın ağacından asılır. Övlad istəyən qadınlar müqəddəs ağac altında bəzən Yer Ana ruhuna, Göy Tanrı ruhuna dua edərmişlər. M. Seyidov qam-şaman görüşlərini araşdıraraq yazır

ki, qam-şaman davullarında qayın ağacının-Dünya ağacının şəklinin çəkilməsi də onun müqəddəsliyinə işarədir (12, 228).

Altaylardan toplanmış bir əfsanədə uşaqların ruhunu gətirən və ya qoruyan Umaya dua edilərkən “Bay kayın” da yad edilir:

...Qutuya bənzər qızıl daş,
Altay zirvəsində bəy ağac,
Qızıl yarpaqlı zəngin ağac.
Bəy qayına enərək,
Uşaqların ruhunu bizə ver (5,248- 256).

Əski çağların bir çox mifoloji motivlərini özündə cəmləyən, ilk əcdad funksiyasında olan, özündə yaradılış aktını kodlaşdıran Oğuzun (“Oğuz Kağan”) ikinci arvadının, Yer yiyəsinin qızının, Göy xan, Dağ xan və Dəniz xanın anasının ağac onqonu ilə bağlılığı açıqca müşahidə olunur. Arxetiplər içərisində ağac arxetipi əcdad arxetipi kimi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. “Kitabi Dədə Qorqud”un 8-ci boyunda Təpəgözlə Basatın qarşılaşmasında da ağacın əcdad arxetipi olduğunu görürük:

“Anam adın sorar olsan- Qaba Ağac
Atam adın deirsən- Qağan Aslan” (7, 102).

Ağac kultu mənəvi dəyərlər sisteminin ən uzunömürlü inanclarından olmuşdur ki, bu gün də problemlə bağlı tədqiqatlar öz aktuallığını saxlayır. Bir çox inancların tədricən yox olub sıradan çıxmasına baxmayaraq, ağaca inam bir dəyər olaraq özündə gizli bir dünyanı yaşadır. Bu gün xalq arasında yaşanan inanclar ağac obrazının mifoloji mahiyyətini, əhəmiyyətini dolğun şəkildə araşdırmağa kömək edir. Müqəddəs sayılan qayın ağacının adı ilə Azərbaycan türklərində qohumluq bağlarını ifadə edən “qayın”, “qayınata”, “qayınana” kimi sözlər-ifadələr arasında da, görünür, bir mifoloji semantik yaxınlıq mövcud olmuşdur. Bir Altay əfsanəsində deyilir ki, Tanrı ağacların nə qədər faydalı olduğunu öyrənməyi qərara alır. Növbə qayın ağacına çatır. Bu zaman gur bir yağış başlayır. Tanrı qayın ağacının yarpaqları altında yağışdan qorunur. Sonra dua edir ki, ilbaharda yarpaqların erkən çıxsın, sonbaharda yarpaqların bütün ağacların yarpaqlarından gec və bir-bir, iki-iki tökülsün. Bütün dualar qayın ağacının altında, el-oba törənləri isə uca dağ zirvələrində tək-tənha bitən qayın ağacının ətrafında icra edilir. Göy Tanrıya edilən dualar obanın ən yaşlı kişisinin öndərliyi ilə həyata keçirilir:

Doqquz yarpaqlı Bəy Qayın, Göy Tanrı!
Biz doqquz quzu kəsdik, Göy Tanrı!
Yağmur istəyirik, Göy Tanrı!
Məhsulun bol olmasını diləyirik, Göy Tanrı!
Həyat salamatlı olsun, Göy Tanrı! (5, 251-252)

Ağac kultunun Azərbaycan-türk mifoloji təfəkkürünün təməlində duran bir sistem kimi öyrənilməsi əski milli dəyərlərimizin gizli məqamlarının üzə çıxmasına kömək edir. Ağaca inam ənənəvi sistem olaraq tariximizin, məişətimizin, tə-

fəkkürümüzün müəyyən bir mərhələsini özündə ehtiva edir. Mürəkkəb struktur olaraq özündə etnosun zəngin dini-fəlsəfi təfəkkür sistemini, davranış və həyata baxış kodlarını yaşadır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan mifik təsəvvüründə ilahiləşdirilərək tapınalaqlar kimi dəyər qazanmış ağac pirlərə inamın tarixi əski çağlardan başlayır. Əhatə dairəsinə, təsir gücünə və uzunömürlülüyünə görə bir çox ilahiləşdirilən varlıqlardan fərqlənir. Folklor mətnlərinə və etnoqrafik bilgilərə əsasən ağac pirlərlə bağlı mərasim və ritualların islamın qəbulundan sonrakı yerini araşdırdıqda bu inancların, görüşlərin şamanlıqla sıx bağlı olduğunu görürük. Fil.ü.e.d. Ağaverdi Xəlil ritualların cəmiyyətin mənəvi dəyərlərindəki mövqeyi haqqında yazır: "Ritual bir tərəfdən əski cəmiyyətdə sakral davranış stereotipləri yaradır, onları daim və fasiləsiz şəkildə ritualda yeniləşdirir, bir növ yenidən zənginləşdirir və bu yolla həm də mənəvi resursları aktivləşdirmiş, səfərbər etmiş olur" (2, 221).

Maraqlıdır ki, mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid mərhələsində və müxtəlif monoteist dinlər dönəmində ağacla bağlı inanclar ayin və rituallar şəklində mövcudluğunu qoruyaraq əhəmiyyətini itirmədi. Ağac pirlərlə bağlı inamın sonrakı çağlara transformasiyası müxtəlif ictimai-siyasi amillərlə bağlı mürəkkəb bir prosesdir. Reğionda ərəb istilasını və islamlaşma əski dini inanclara, təbii olaraq, öz təsirini göstərdi. Bundan sonra ənənəvi dini inanclara münasibət dəyişməyə başladı. Əski inam və inanclarla bağlı ritual və mərasimlər bütöv halda arxaikləşib yaddaşlardan silinməsə də, əvvəlki təsir gücü zəiflədi. Ağac pirlərə inamın təməlinə Tanrıya inam, Tanrıçılıq görüşləri olduğundan ərəb istilasını çoxəsrlik mədəniyyətimizə böyük zərbə vursa da, qədim inam və etiqadları yaddaşlardan tamamilə silib ata bilmədi. Ağac Tanrı Dağı kimi Ulu GöyTanrının özəlliklərini özündə daşıyan, simvolizə edən inanc sistemi olduğundan islamlaşmadan sonra türk-müsəlman mədəniyyəti sistemində "Övliyə Ağac" istilahı olaraq dəyər qazandı. İslamın qəbulundan sonra tapınaqlarla bağlı mərasim və rituallarda islami görüşlər formaca görünsə də, mifoloji düşüncədən gələn ümumi prinsip və ənənəvilik tam olmasa da, cəmiyyətdə öz təsir və əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bildi. Tədricən yeni dini qəbul edən Azərbaycan-türk etnosunun şüurunda islami dəyərlər kök salmağa başladı: "İnancda və dində baş verən təkamül magik elementlərinin mistik dini təcrübəyə transformasiyasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə, sufi təriqətlərinin təcrübəsində xalq inancları da, din də iştirak edir. Sufinin əsas sehri onun övliyə kəramətidir. Dini xarakter daşıyan inanc sistemində bütün yardımlar Allahdan istənilir (2, 84).

Tanrıçılıq görüşlərini yaşadan ağacla bağlı pir və tapınaqlara ən çox karvan, elat yolları üzərində və yüksəkliklərdə, təpələrdə rast gəlinir. Araşdırmalardan bəlli olur ki, Tanrıçılıqla bağlı ziyarətgahlar, əsasən, Azərbaycanın dağlıq bölgələrində daha çox qorunmuşdur. Çünki islam dini Azərbaycanın Aran, Kür-Araz, Xəzəryanı bölgələrində sürətlə yayıldığı halda, dağlıq və dağətəyi bölgələrdə yeni dinə qarşı müqavimət güclü olmuşdur. Z. Bünyadov bu barədə yazır: "Azərbaycanda yalnız ərəb qoşunları və hakimiyət idarələrinin əl çatdıra bilmədiyi dağ rayonlarının əhalisi qədim dinə inanmağa davam edirdilər". O, İbn Xəldunun fikirlərini şərh

edərək yazır ki , ərəblər dağlıq yerlərə deyil, düzənlik bölgələrə yürüş etməyi meyl edirdilər , ona görə ki , bu xalq qarəti ,soyğunçuluğu və viran etməyi sevir , dağ yerlərində isə bu məqsədə nail olmaq asan deyildir (4, 86-87).

Əski dini dünyagörüşlərin dağlıq bölgələrdə daha çox izlərinin qorunub saxlanmasını müəyyən qədər yuxarıda qeyd edilən amillə də əlaqələndirmək olar. Dağlıq bölgələr və uca dağ zirvələri ilə nisbətdə Kür-Araz ovalığında, Abşeronda, Muğan, Şirvan bölgələrində imamzadə, övliyə, ziyarət, xanəgah, seyid, pir, mir, şıx və s. ərəb-fars mənşəli adlarla tanınan tapınaqlar islamın təsiri ilə baş vermişdir. Yaşayış məskənlərinin iqlim və relyef müxtəlifliyi-ovalıq, sahilboyu, dağətəyi, dağlıq olması minillər boyunca formalaşan adət-ənənə və inanclarda fərqliliyə və variantlılığa səbəb olur. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, islam dini qədim türk inanc sisteminə təsir etsə də, fərqli etnik kökə, dilə, dinə, mədəniyyətə sahib olan toplumların dini birliyini təmin edib bir-biri ilə qarşılıqlı və ardıcıl adət-ənənə mübadiləsinə şərait yaratdı. 4-cü əsrdən sonra Azərbaycanın şimal bölgələrində yayılan xristianlıq əski dini ayinləri sıxışdırmağa başladı. Maraqlı cəhət odur ki, xristianlıqla bağlı tikilən məbədlər bəzən əvvəlki ağac pirlərin yerində inşa edilirdi. Bu barədə tarixçi A.Şifnerin tədqiqatı diqqəti cəlb edir: "Vartaşen udinləri İoan adlı bir arxiyepiskop tərəfindən xristianlaşdırılmışdır. İoan müqəddəs ağacı kəsib yerində xristian kilsəsi tikirdi. İndi həmin kilsənin xarabalığını Vartaşen çayından şərqdə qədim bir qəbiristanlıqda görmək olar (9, 46).

Bildiyimiz kimi, kainatda baş verən prosesləri dərk edə bilməyən, təbii qüvvələr qarşısında aciz qalan insanlar baş verənləri fəvqəltəbii qüvvələrlə bağlı olduğunu düşünür və ruhlara inam (animizm) görüşləri formalaşmağa başlayır. Cansız varlıqların-dağın, daşın, torpağın, ağacın ruhuna inam çağdaş dönmədə də bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Professor Ramazan Qafarlı animizmin Azərbaycan xalqının mifoloji təsəvvürünün formalaşmasında xüsusi rolunun olduğunu, folklorun epik, lirik ənənəsində özünə geniş yer aldığını qeyd edərək yazır: "...mərasimlərdə, oyun və tamaşalarda, canlı danışığda, eləcə də mədəniyyətimizin bütün formalarına aid nümunələrdə cansız varlıqların şüurlu başlanğıca malikliyi ideyasına təsadüf olunur. Məsələn, əncir ağacını kəsəndə "Ruhu səni tutacaq" qənaətinə gəlirlər. Yerə qaynar su atanda "Torpağın ruhunu incitdin" deyirlər. Quşa daş atanda "Onun ruhundan qorx!.." xəbərdarlığını edirlər. (8, 314)

Özünü təbiətin bir parçası hesab edən əcdadlarımız sosiallaşdıqca həyatla, təbiətlə bağlı qismən xaotik şəkildə olan baxışları, düşüncələri, bir mifoloji sistem halında həm folklorlarda müxtəlif əsatiri janrların, inam və etiqadların, həm də mərasimlərin, ritualların yaranmasına səbəb oldu. Əsasını, başlanğıcını ibtidai təfəkkürdən alan ağac kultu ilə bağlı inanclar animizm, fetişizm, totemizm, şamanizm, tanrıçılıq kimi görüşlərdə, həm də xristianlıqda, islamda mövcudluğunu qoruyub saxlaması onu deməyə əsas verir ki, bu inanclar təkə ibtidai deyil, həm də ümumbəşəri bir təfəkkür sistemindən qaynaqlanır. Fil.e.d. Ramil Əliyev yazır:"... Türk mifologiyası özünün çoxşaxəliliyi, bütöv sistemi təşkil etməsi ilə başqa xalqların

mifoloji təfəkkür sistemindən, dünyagörüşündən seçilir. Türk mifologiyasının kökü bəşər çağının lap ibtidai dövrlərinə gedib çıxır...Türk mifologiyası hər şeydən əvvəl öz mütərəqqiliyi ilə seçilmişdir. İnsan təfəkkürünün yaratdığı ən ali varlıq tanrıdır. Qaynayıb-qarıxdığı ölkələrdə çoxallahlığa qarşı mübarizədə türk tanrıçılığı hakim ideologiya olmuş, dünyanın bir Tanrı tərəfindən yaradılmasını, insanların Tanrı tərəfindən yaradılıb himayə olunduğunu şüurlara təlqin etmişdir” (6, 35).

Həyatın düzenini tənzimləmək, insan-Tanrı, cəmiyyət-təbiət münasibətlərini ayin və rituallarla qorumaq şamanların həyat tərzidir. Şaman spesifik xüsusiyyətləri, qeyri-adi fəvqəlbəşəri imkanları ilə xarakterizə olunur. Onun fəaliyyəti dinamikliyi ilə seçilən universal bir kateqoriyadır. Şamanlar üçün ən müqəddəs varlıq təbiətin özüdür. Əsas məqsədləri pis ruhları qovub təbiət və cəmiyyəti xaosdan qorumaqdır. S. Rzasoy “Oğuz mifologiyasında xaos və onun paradigmatları” problemi ilə bağlı tədqiqatında qeyd edir:” Kosmoloji çağın hər bir fərdi öz ömrü çərçivəsində bir neçə dəfə inisiyasiya ritualında ölüb dirilməklə xaosla əlaqədə olur. Fərdin kosmosda böyüməsi bu ölüb dirilmə mexanizmindən keçir. Fərdin fiziki, sosial, siyasi, mistik böyüməsi inisiyasiya (ölüb-dirilmə) ritualları vasitəsi ilə baş verir. Böyümənin funksional dinamikası öz impulslarını bütün hallarda xaosdan alır: xaos kosmik böyümənin-etnokosmik dinamikanın energetik bazası rolunu oynayır. Mifoloji düşüncə ilə yaşayan fərd xaosla əlaqədə olmadan yaşaya bilməzdi: bu, onun həyatının vacib şərti idi.” (11, 82)

Ziddiyyətlərlə dolu maddi aləmdə, xeyir-şər, ölüm-qalım, işıq-qaranlıq, yaxşı-pis, sağlamlıq-xəstəlik kimi əkslərin mübarizəsində “yaxşı”ların yanında olaraq yaradıcı olmaq şamanizm fəlsəfəsinin mahiyyəti və təzahürüdür. Şamanların qayın ağacı ilə bağlı icra etdikləri ayinlər, ovsunlar ağac inancının tarixi ilə bağlı bilgilərin əldə edilməsi, ümumiyyətlə, folklorşünaslıq baxımından maraqlı faktlar olaraq elmi dəyər daşıyır. Ağac-qayın mifinin Altay-Sibir arealında qabarıq, daha yaygın olması şaman görüşləri ilə sıx bağlıdır. Animistik baxışların hakim olduğu şamanlığın əski türk və ya monqol inancı olması ilə bağlı fikirlər fərqli olsa da şamanların ağac ayini, inanc və düşüncələri əski türk mədəniyyətinin davamı, sadəcə olaraq, təkrarıdır.

İşin elmi nəticəsi. Həyat ağacına inamın qalıqlarına bir çox bölgələrdə indi də dəyər verilir. Çoxfunksiyalı xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif ağac ayinləri icra olunur. Ayin və mərasimlərin forması, icra tərzini bölgələrə görə dəyişsə də ağac kultunun ümumbəşəri dəyəri, fəlsəfəsi onun həyat qaynağı olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıoğlu F. Azər xalqı. Bakı, “Ağrıdağ”, 2000
2. Ağaverdi X. Oğuz eposunun ritual əsasları. “Elm və təhsil” Bakı-2016
3. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı-2003

4. Bünyadov Z. Azərbaycan 7-9- cu əsrlərdə. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1989
5. Doç. Dr. Pervin Ergun. Türk Kültüründə Ağac Kültü. Ankara, Atatürk Merkezi 2017
6. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları. Bakı: "Elm", 2014, 332s.
7. Kitabı- Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988
8. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə, 1-ci cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 453 s.
9. Quliyev H. A. ; Bəxtiyarov A. C. Azərbaycanda dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, 1968
10. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı-2015, 436 s.
11. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı-2009
12. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, "Yazıçı"-1989, 496 s.

